

IDENTITET I INTERKULTURALNOST – SRBIJA KAO MESTO PROŽIMANJA BALKANA I (SREDNJE) EVROPE¹

Apstrakt: U tekstu je reč o pokušaju da se pronade odgovarajući koncept za moguće rekonstruisanje i integrisanje različitih kulturnih identiteta koji su i unutar sebe različiti i slojeviti. Pogled na problematiku identiteta koji je moguć iz Srbije – zemlje u ‘tranziciji’ kroz različita iskušenja u traganjima za odgovarajućim identitetom koji bi značio mogućnost integriteta u procesima identitetskih preobražaja – jeste specifičan po tome što može da posmatra sebe i kao subjekt istorije, a ne samo kroz ‘drugost’ koju su joj drugi namenili.

Ključne reči: identitet, interkulturalnost, integracija, preobražaj

Slojevi identiteta

Problem identiteta je jedan od najsloženijih problema čoveka. Njegov značaj ne uspeva da umanja ni stalno izmicanje njegovih značenja. Naime, pred pitanjima identiteta ljudska sazajna moć neminovno pada u krizu jer nastoji da shvati nešto što je stalno u procesima promene. Olakšica za um može da bude da ove procese posmatra kao iskustvo različitih aspekata ili slojeva identiteta. Mada, zavisno od okolnosti, ovi slojevi mogu biti različito diferencirani, oni se uglavnom mogu podeliti na osnovu toga da li su 1) usmereni ka spoljašnjosti, tako da predstavljaju *identitet-za-druge* (koji se, na društvenom planu, slično individualnom, smešta negde na skali vrednosti između integriteta (‘persone’) i patologije (‘lažnog ja’)); ili su, pak, ovi slojevi identiteta 2) usmereni ka unutrašnjosti sopstvenog bića (entiteta), tako da predstavljaju *identitet-za-sebe* (odnosno, potencijal bića da integriše smisao onoga što jeste (stvarnost, istina) i vrednosti (koje odgovaraju njegovoj biti)).

¹ Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu: „Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost“, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (149031).

U tom smislu ovi unutrašnji ('endogeni') slojevi više odgovaraju 'esencijalističkom' tumačenju identiteta jer se odnose na neku supstancijalnost, dok spoljašnji ('egzogeni') slojevi, više odgovaraju 'konstruktivističkom' tumačenju identiteta. Međutim, i jedni i drugi slojevi identiteta podložni su uticajima – bilo uticajima okolnosti, bilo sopstvenim, svesnim ili nesvesnim, uticajima – te mogu da budu predmet 'stvaralačkog otkrivanja', ili 'konstruisanja' (i 're-konstruisanja') identiteta.

Ovo tumačenje se, po analogiji, može primeniti na društvo. Svi smo, naime, svedoci toga kako društvena stvarnost često vodi ljude u različite identifikacije. Zavedenost u pogrešne identifikacije stvara lažne identitete, tuđe onome što ova bića zaista jesu. Samozaborav ih onda vodi u samozavaravanje da su lažne stvari istinite i stvarne, lepe i poželjne.

Ovo 'ludilo civilizacije' proučavao je Sigmund Frojd ustavnoviši psihoanalizu čiji značaj predstavlja primer *par excellence* uticaja srednjoevropske kulture na moderan duh Zapada. Međutim, moć zapadnoevropske civilizacije da asimiluje razne uticaje i preobrazi ih u svoje, delotvorna je toliko da originalne izvore ume da učini marginalnim. To se odnosi na sve vrste kulturnih uticaja, od antičke grčke na dalje, i njihov obim se širi s napredovanjem globalizacije.

To je sigurno bitan razlog što je zapadnoevropska civilizacija postala nosilac globalnih procesa. Međutim, mehaničko nametanje modernizacije i instrumentalnog odnosa prema svetlu, čini da autentične tradicije sve više iščezavaju – sve manji broj kultura uspeva da obnovi i održi svoje identitete. Na taj način, ponesena samovažnošću sopstvenog mita o progresu i idejom o prirodnoj hijerarhiji između ljudi, moderna civilizacija u osnovi onemogućava od nje različite oblike života. Time ona, zapravo, dovodi u pitanje ispravnost globalizovanja svog sopstvenog poretka, koji se procenjuje sa vrednosnog stanovišta održivosti pluraliteta kultura, kako biljnih i životinjskih, tako i ljudskih.

Kulturni identiteti

Upravo se Gete – taj genije srednjoevropskog porekla – može smatrati duhovnim tvorcem jedinstvene Evrope zbog svoje vere da ljudi treba da prevaziđu fatalizam sopstvene partikularnosti. Kada je

uzdizao prevazilaženje nacionalne, u korist opšteljdske kulture, Gete nije hteo da kaže da nacionalna kultura nije tvorački element postojanja. On je želeo da poseban identitet kulture prožme onim što je univerzalno ljudsko. Bio je, međutim, svestan da je Prosvetiteljstvo, u potrazi za autonomijom od dogme, otišlo u jednu krajnost – apstraktnost koja je poništavala konkretno. Ta jednostranost je naravno izazvala odlaženje u drugu krajnost – suprotnost koja se zasnivala na prirodnoj ljudskoj težnji za autentičnošću, a koju je u to vreme emanirao *Volksgeist*².

Između ovih suprostavljenih krajnosti kreće se ljudsko idejno mišljenje kao takvo, a tokom moderne istorije ove idejne suprotnosti itekako su određivale našu stvarnost. Iskustvo je takođe pokazalo da ono što se nalazi u rasponu između ovih suprotnosti sadrži sve elemente koji su potrebni da bi se našao odgovarajući zajednički imenitelj za konstruisanje identiteta. Tako da, u zavisnosti od toga koji se oblik identiteta smatra poželjnim – etnički, nacionalni, regionalni, ili globalni – obimna istorija različitosti i suprostavljanja uvek sadrži i nudi potkrepljujuće ‘podatke’.

Problem je svakako u tome što, premda sadrži sve pomenute slojeve, kao i onaj najvažniji – univerzalno ljudski, istorija malo pomaže pri traženju unutrašnjih slojeva identiteta, s obzirom da to zahteva prolaženje jedinstvenim putem ličnog iskustva.

Međutim, na planu kolektiva (čovečanstva), očekivalo bi se da su istorijska iskustva donela ljudima svest o opasnostima totalitarizma, koji je uvek uspevao da se uspostavi, bilo da su bile prihvatane partikularne ideje, bilo da su bili usvajani univerzalistički ideali. Ukoliko, pak, ljudi nisu u stanju da iz ovih istorijskih iskustava imaju preuzimanja svesti na osnovu kojih bi mogli da donesu odluke bitne za svoju budućnost, i da krenu u njihovo sprovođenje, razumljivo je zašto se istorija ponavlja. I istorija će se ponavljati sve dok se ne desi potrebno osvešćenje koje pretpostavlja da promena ideja, mada može da bude veoma bitna, ipak nije garancija da će vrednosti koje druge ideje nose biti poštovane tako kao da imaju svrhu u sebi, da neće, naprotiv, kao mnogo puta do sada, biti iskorišćene kao (mitska, religijska, ideološka, propagandna) sredstva za opravdavanje i prikrivanje dominacije.

² Alen Finkelkrot 1993. *Poraz mišljenja*, Biblioteka XX vek, Plato, Beograd

Nekada je slobodi pojedinca država suprostavljala božansko pravo, zatim silu koja je stajala iza racionalnog autoriteta, a kada se ispostavilo da ona može da postane brutalna, došlo je do isticanja nacionalnog identiteta kao načina da pojedinci nađu sigurnost u kolektivu. Dalja istorija je pokazala da i nacionalni identitet može da postane sredstvo za potčinjavanje.

U ovoj eri kada globalna civilizacija sve više usvaja univerzalnu vrednost ljudskih prava, postoji nelagodnost što i ova ideja, može da bude iskorišćena kao sredstvo za ostvarivanje nečijih sebičnih interesa, premda je sasvim moguće i da ona iznutra bude iskreno prihvaćena kao svrha i neophodnost za opšti globalni preobražaj ljudskog društva.

Problem sa lepim idejama jeste njihova neodoljivost zbog koje ih ljudi lako prihvataju. Time, međutim, ove ideje poprimaju jednu drugu vrstu neodoljivosti, koja neke ljude kojima je to moguće navodi na iskušenje i zloupotrebu. Kada je, na primer, reč o ideji ljudskih prava (a nju je zaista teško ne prihvatiti kao fundamentalnu vrednost globalne slobodne i pravedne humanosti), vidimo kako njena značenja u praksi variraju. Mada je prihvaćen kao ideal, smisao ljudskih prava u suočenju sa stvarnošću počinje da poprma različite vidove, ponekad čak biva doveden do apsurdna. Na primer, kada ljudi sami odustaju od svojih 'ljudskih prava' u suočenju sa moći koja ih znatno nadilazi i spram koje se osećaju bespomoćno. Bilo da je ta moć predočena u vidu totalitarne države, ili neke 'spoljnje sile', bilo da je po sredi moćna 'logika kapitala' od koje zavisi preživljavanje, ili pak luksuz, – hipostazirana moć vodi do toga da ljudi izgube osećaj o tome šta znači biti čovek i tako, osećajući se ništavno, nekada se i sami pretvaraju u ništarije.

Poništavanje slobode pojedinaca, od strane hipostaziranih instanci, kao što su 'države' i 'nacije' (a u tom smislu i 'kulture'), poništava ideju čovečanstva kada zatvara ljude u iskonstruisane 'identitete' (nacije, etnose, klase) kao u zoološke vrste. Ovakvi 'identiteti' mogu biti iskonstruisani na bilo kojoj osnovi.³ Ustaljena je politika identiteta koji se konstruišu na osnovu 'proizvođenja neprijatelja', premda je istorija pokazala da ovakva politika nikada nije postigla neku dugoročnu stabilnost. Nedavno smo ostavili za sobom vremena urušavanja 'komunizma', čijem je neuspehu takva politika svakako

³ Tako, recimo, političke partije postaju danas neke vrste interesnih sekti.

doprinela. Učestvovala je doduše u tome i druga strana, pa je uzajamno neprijateljstvo totalitarnih pretendena uništilo mogućnost da se reformisanjima sistema usklade različiti načini osmišljavanja vizije pravednog društva i njenog ostvarivanja.

Analognu psihološkom uvidu da obično najžešće odbacujemo ono što ne želimo da vidimo u sebi, te ga potiskujemo i na taj način povećavamo opasnost da se ‘neprijatelj’, kojeg smo videli u drugom, pojavi iznutra, tako i na društvenom planu globalizovanje kapitala poprima totalitarne aspiracije koje podsećaju na urušeni neprijateljski režim. Zbog toga stalno treba iznova misliti o ovoj sklonosti ljudskog društva da sebe vodi u destruktivnost.

Pretpostavka je da savršen društveni sistem ne postoji, da svaki sadrži makar nenamernu grešku. S jedne strane, društveni sistem je nesavršen zato što zavisi od ljudi, a dešava se da ljudi zloupotrebljavaju moć koju dobijaju od sistema. Shvatanje da ‘moć kvari, a da apsolutna moć kvari apsolutno’, izraz je straha od one strane ljudske prirode koju smatramo da treba staviti pod kontrolu. No, budući da kontrola i sama predstavlja moć, njom se ne izlazi iz kruga moći, nego se ona time samo podiže na viši stepen. Možda bi ovo stepenovanje bilo moguće zaustaviti ukoliko bi se kontrola moći odvijala kružno tj., ukoliko bi uzajamna kontrola onemogućila stvaranje neupitne instance i njenih tlačiteljskih manipulacija. S druge strane, čak i ako sa stanovišta sistema ljudi postupaju ispravno, i to može ponekad da bude pogrešno – gledano s ljudskog stanovišta – ako je u datim okolnostima potrebno učiniti nešto što sistem ne nalaže, ili pak ne dozvoljava. Tako vidimo da je deo problema i u tome što sam sistem zatvara ljude ograničavajući ih krutošću svojih pravila. Pošto su, međutim, ljudi ti koji čine sistem, onda u krajnjoj liniji na njima počiva odgovornost – kako za ono što se događa u sistemu, tako i za greške sistema.

U periodu ‘komunističkog’ sistema ispoljena je opskurna strana ljudske prirode jer predstavnici Komunističke ‘partije’, koji su sebe nazvali ‘svešču proleterijata’, nisu preuzeli svest o sopstvenoj odgovornosti za izmicanje prethodnih uporišta koja su ‘drugi’ ljudi, njihovi sugrađani, imali u dotadašnjoj tradiciji?⁴ Nova tranzici-

⁴ Ukoliko je tačna izreka da ‘revolucija jede svoju decu’, onda bi joj na osnovu iskustva komunizma trebalo dodati: ‘na kraju’, jer ona to čini tek nakon što je smazala protivnike, pa zatim one ‘druge’ koji joj ništa nisu značili.

cija, u kapitalizam, ne 'izravnava račune', a i pitanje je da li bi to trebalo činiti da bi neki pomak u razvoju ljudske (samo)svesti bio omogućen? Kada je reč o globalnom preobražaju takođe je veoma značajno da dođe do tog pomaka svesti. Inače, kapital deluje brutalno bez svesti i odgovornosti onih u čijim je rukama moć.

Rekonstrukcija krize

Promene pokrenute urušavanjem postkomunističkih režima i odvijanjem takozvanog 'perioda tranzicije', iznova su pokrenule 'križu identiteta', tog 'najtrajnijeg oblika modernosti'⁵. U novom kontekstu otvorio se prostor za opštu (re)konstrukciju identiteta. U pomenutim promenama neki etnosi su dobili vlastite nacionalne države, dok su neki nacionalni identiteti izgubili državu i identitet našavši se pod pritiskom etničkih modela identifikacije.

Istovremeno Evropska Unija je dobila polet i pokrenula pitanje evropskih regiona. U tom kontekstu, nakon gotovo čitavog veka ponovo se pojavio koncept Centralne ili Srednje Evrope, koji je označen kao domen više 'simboličke', nego fizičke geografije.⁶ S druge strane, imajući u vidu dugu istoriju smenjivanja integracija i dezintegracija Evrope, stanje novonastale krize identiteta može se shvatiti kao početak nove faze ili ciklusa⁷ kada je potrebno organizovati razgrađene delove regiona⁸.

Kada zamišljamo šta bi sada, u kontekstu regiona Srednje Evrope, mogao da bude jedan poželjan koncept svesne rekonstrukcije identiteta, naziremo mogućnost da se pojavi geografski i simbolički osmišljen prostor koji bi omogućio da se različitosti ispoljavaju skladno, što podrazumeva i stvaranje prilike da se prihvate sličnosti. To se pre svega odnosi na različitosti/sličnosti individua kao čvorišta

⁵ Adriana Babeci, „Srednja Evropa i krhki identiteti. Identitet i kriza u Srednjoj Evropi“, *Habitus*, Br.9/10, 2003/2004. („Central Europe and Fragile Identities. Identity and Central European Crises“ by Adriana Babeci).

⁶ 'Geografski, kao što svako zna, Evropa nema istočnih granica i ovaj kontinent prema tome postoji isključivo kao intelektualna konstrukcija...' Erik Hobsbaum, 2003 (234). *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd; Milan Subotić, 2007. *Na drugi pogled, Prilog studijama nacionalizma*, IFDT i Filip Višnjić, Beograd.

⁷ Vaclav Havel 1996. 'The hope for Europe', *New York Review of Books*

⁸ Imre Paska, „Srednja-Evropa: Dimenzije značenja“, *Habitus*, Br. 2, 2000.

različitih uticaja kultura – jer individue nisu samo izrazi svojih kultura, one su i njihova ishodišta. Zajedno s drugim faktorima i drugim ljudima, ipak su na kraju individue te koje konstruišu i rekonstruišu kulture. Možda globalni razvoj svesti, ukoliko bi bio praćen stvaranjem nadnacionalnih institucija, može da pomogne da se individue delatno fokusiraju, s obzirom na svoje afinitete, na različite aspekte odgovornosti za okruženje. Utoliko bi lični primeri individua, bez obzira na njihovo poreklo, mogli eklatantnije da utiču na odgovarajuće preobražaje društva koje je sastavljeno od mnoštva društava i koje se sve više širi sa širenjem društvenih povezivanja.

Individue su, u tom pogledu, nada budućnosti – budućnosti koja bi trebalo da postane interkulturalna, s obzirom da kolektivni identiteti predstavljaju značajan problem – čak i kada su ‘kulturni’. Kulturni identitet je, naime, problem pre svega zato što samo marginalno odgovara stanju stvari – moderne kulture nisu autonomne, ni na ekonomskom, ni na političkom planu, već su delovi većih celina koje se u svetskom sistemu povezuju. Zato se ‘kultura’ odnosi samo na uže značenje koje obuhvata jezik, običaje i eventualno umetnost, ali i kao takva ostaje nedovoljno odredljiva, pošto je definisanje značenja ‘identiteta’, pa i kulturnog, potpuno problematično. Međutim, sličan problem se javlja i kad treba odrediti regionalni identitet, jer identiteti i razlike se stalno prepliću, prožimaju i teže da zamene mesta, tako da ukoliko regionalni identitet ne treba da ima samo institucionalna i prostorna obeležja, on treba da predstavlja interkulturni prostor i medijum prožimanja kultura.

Kada se, dakle, ima u vidu sva složenost istorijskog iskustva i tekućih političko–ekonomskih faktora, teško se može odmaći dalje od utvrđivanja krize. S obzirom da su u fazi dominantni uticaji globalizovanog kapitala, ‘politika identiteta’, odnosno, ‘re-konstruisanje’ i ‘de-konstruisanje’ identiteta pokušava da stavi u funkciju konzumerške i materijalističke vrednosti koje perpetuiraju probleme identiteta.

U rešavanju ovih problema pitanje vrednosti svakako ima centralnu ulogu, s obzirom da se zajednički imenitelj svakog identiteta nalazi na osnovu odgovarajućih zajedničkih vrednosti. Ukoliko je ostvarivanje vrednosti *svrha*, onda je *condicio sine qua non* identiteta međusobno poštovanje i uvažavanje. Međutim, problem s ljudskim stanjem je taj što to pre predstavlja izuzetak, nego pravilo. Upravo suprotno je slučaj i ovaj nedostatak uvažavanja drugih se

uglavnom ispoljava dvojako. Prvi način je češći u društvenim sredinama gde je moderna civilizacija počela da se širi ali nije na pozitivan način prodrila u strukturu identiteta. Otuda je ponašanje u ovim sredinama očiglednije ponašanje koje smatramo ‘nekulturnim’, ili ‘necivilizovanim’. Drugi način, koji se razvio u sredinama gde je ispoljavanje uvažavanja postalo norma, takođe može da bude problem ukoliko je rezultat neiskrenosti, tj. samokontrolisane interiorizacije nasilja. Tada njegovo prisustvo može da se oseća ili da savim iznenadi u trenutku kada se za to steknu okolnosti. U prvom slučaju vrednosti kolektiva nisu ni dovedene do svesti, a ponašanje je rezultat instinktivnog aspekta ljudi. U drugom slučaju vrednosti kolektiva su u funkciji diferenciranja i rangiranja, u okviru odnosa superiornosti/inferiornosti, tako da su pretvorene u puka sredstva koja se stavljaju u službu moći – kontrole i dominacije.

Jedan od oblika ispoljavanja takvog odnosa prema vrednostima jeste i taj kada se ‘politika identiteta’ utvrđuje isticanjem neprihvatljivih, ili nepremostivih, ili pretećih razlika i suprotnosti ‘drugih’, koji nikako nisu ‘isti kao mi’. Istorija je pokazala da je proizvođenje ‘Drugosti’ mnogo puta oprobano i potvrđeno sredstvo za konstruisanje ‘identiteta’. Za Srednju Evropu, tu je ulogu imao ‘Balkan’, zahvaljujući kojem su utvrđene razlike identiteta. Na istom principu je bio izveden zajednički imenitelj evropske tradicije uopšte, u odnosu na razlike ‘Orijenta’, dok su u periodu komunističkih režima, u funkciji utvrđivanja globalnih identiteta bile razlike između ‘Istoka’ i ‘Zapada’.

Predstavljanje situacije ugroženosti obično služi kao sasvim logično opravdanje – zato su neprijatelji važan katalizator identiteta. ‘Drugi’ se vide kao strani i tuđi da bi se izbeglo identifikovanje s njima, tako je lakše prenebregnuti njihove patnje. Možda je takva bila patnja Balkana u funkciji ‘tampon zone’ na mestu razgraničenja velikih imperija – Austrougarske i Osmanlijske. Isčezavanje tih imperija nije potpuno promenilo njegov položaj. Delimično je „Balkan“ došao do boljeg uglavljenja s ‘nesvrstanošću’ između Zapadnih i Istočnih režima koje je bilo lagodno ‘mirotvoračko’. U najnovije vreme, međutim, smisao ovog ‘između’ se mnogo promenio. Ono je prestalo da bude funkcija i ‘položaj’ jer se više odnosilo ni na šta spolja – budući da je celokupno okružuje krenulo da tranzitira ka jedinstvenom ‘globalnom’ identitetu. Samo na jednom delu Balkana, i

to baš u Srbiji, ostala je dilema između ‘biti’ il’ ‘ne biti’ deo šire celine, između isključenosti ili uključenosti u integralni evropski identitet. Tako se ovo ‘između’ premestilo unutra gde bi trebalo doneti odluku o tome šta se zapravo hoće.

Identitet Balkana

Doživljaj istorije balkanskog sveta najteže pogađa sećanje na njegove učesnike u kontekstu linije kulturnih razgraničenja koja preseca samo njegovo tkivo. U svakom slučaju, to je doživljaj koji prenosi srpsko predanje: s jedne strane Dunava – Srednja Evropa, s druge – Balkan, a Srbi podeljeni na dva, na tri dela – računajući i one koji su živeli na granicama iza Drine. I dok je istorija Evrope pravila ‘mentalne mape’ na kojima su Srbi obeležavani kao primitivan i divalji narod, koji je u civilizacijskom razvoju ostao negde na nekom stupnju između paganstva i prvobitnog nerafinisanog hrišćanstva, prema srpskom predanju, koje je u nedostatku uslova za stvaranje pisane istorije i samo imalo ulogu ‘mentalne mape’, Srbi su ostali to što jesu upravo zato što su uspeli da *sačuvaju*⁹ svoj identitet – umesto da su iz straha od nasilja uzeli muslimansku veru, ili da su se zbog privilegija pokatoličili. Upravo zato su, kaže „predanje“, oni omrznuti od svoje ‘braće’, koja moraju da čine sve da od njih učine ‘druge’ da bi u razlikama potvrdili sopstvene identifikacije.

Istorija koju je Kraljevina Srbija imala nakon oslobođenja od Turaka nije trajala dovoljno dugo da bi ona kao država uspela da uspostavi zaista stabilan identitet. Uskoro je došlo do I svetskog rata i pada Austrougarskog carstva koji je omogućio formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, jedinstvene države, nazvane Jugoslavijom, koja iz najnovije perspektive izgleda kao neuspeh za sve koji su u njoj živeli tokom dvadesetog veka. To bi mogao da bude inicijalni razlog zbog kojeg je srpski identitet, koji je bio čuvan tokom pola milenijuma života bez države, počeo da se gasi u državi nastaloj slobodnom voljom njenog sopstvenog kralja. Period komunizma je svakako mnogo ubrzao to da srpski identitet (izuzev u tradicionalnom i zaostalom seoskom području) gotovo prestane da postoji i

⁹ Značenje *sačuvati* koje postoji u latinskoj reči *con-serv-are* vodi do istog etimološkog porekla – (*Servi* = Srbi).

bude opažan kao postojeći. Sve dok ga poslednji ratovi nisu ponovo izneli na površinu i to u najnepovoljnijem svetlu. To bi takođe moglo da bude objašnjenje kako je moguće da srpski identitet bude prenebregnut i na području Balkana, iako je država Srbija na samoj osi balkanske teritorije. Budući da srpski identitet nije pouzdan ni u granicama novonastale Srbije, možda ne treba ni očekivati da on ikome 'drugome' bude bitan.

Kada u knjizi *Imaginarni Balkan*¹⁰ Marija Todorova govori o svojoj nameri da emancipuje balkanske intelektualce – 'koji razmišljaju o problemima identiteta i koji su usvojili podele nametnute od zatečenih i isključivih identiteta' – ne samo 'od iznurujućih posledica zapadnjačke rezervisanosti, već i od mnogo emotivnijeg odbacivanja na koje nailaze kod svojih dojučerašnjih istočnoevropskih sapatnika' (Todorova 1999,13), ona tu srpske intelektualce nigde ne pominje. Ako u početku i nije jasno da li ih to ona ipak podrazumeva, uskoro čitalac koji na to obrati pažnju, može samo da nastavi s upitnim čuđenjem kako to da ova istoričarka, koja je stekla svetsku slavu kao stručnjakinja za pitanja Balkana, može da napravi takav propust? Tako, na primer, kada konstatuje da 'balkanska' i dalje 'kruži kulturom Zapada', ona piše kao da nije upravo srpski narod i to jedino on od samog početka postkomunističke tranzicije dobio najpežorativniji mogući imidž 'balkanstva' koji je uopšte moguće pripisati jednom narodu, a taj imidž koji mu je dodeljen od strane celog naprednog sveta, Todorova rastvara u pojmu Balkana.

Kada se ima u vidu pomenuti gubitak identiteta, ne čudi što je ovo prećutkivanje Srba potom prećutano i od strane srpskih intelektualaca, ako je još preostalo onih koji imaju iskrenih pobuda da se smatraju takvim. Ovo prećutkivanje je zapravo delovalo kao olakšanje za sve koji su, hteli-ne hteli, odjednom spolja identifikovani kao deo društva u Srbiji, označeni dakle kao deo srpskog identiteta, bez obzira na to da li su se tako osećali. U te svakako spadaju bar neki 'balkanski intelektualci' iz Srbije koji su verovatno osećali olakšanje što najzad nisu bili, makar indirektno prozivani za raspad bivše Jugoslavije, te su mogli da odahnu od kompleksa krivice, ili makar od okrivljavanja koje je dominantno oblikovalo i u tom smislu ujedinilo globalnu javnost. Kako god bilo, tek u ovom tumačenju istorije

¹⁰ Todorova, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan XX vek*, Beograd.

Imaginarnog Balkana nema teme koja se odnosi na ‘srpsko’, a Srbija se kao faktor uglavnom zanemaruje.

Možda bi se trebalo pitati zašto je tako, s obzirom da je veliki značaj ove knjige, potpuno jasan, naročito zbog obnavljanja svesti o činjenici ‘da je Balkan opisivan kao ‘drugo’ u odnosu na Evropu’. Takođe zbog kritike generalizacije koju su sprovodili zapadni istoričari zasnivajući je na redukcionizmu i stereotipima o Balkanu – u vreme kada Todorova piše *Imaginarni Balkan* oni su ‘dostigli takav stepen i intenzitet da čitav diskurs zaslužuje i zahteva posebnu analizu’ (Ibid, 15). U istoj meri je bitna distinkcija ‘drugosti’ koja antropološki razgraničava diskurs Balkana od teme ‘Orijentalizma’. Razumljivo je da je ovim markiranjem globalnog rečnika autorka zaslužila popularnost, uspevajući u svojoj nameri da sa ‘stanovišta suprotnog orijentalističkom diskursu’ istraži ‘naizgled identičnu, ali u stvari samo sličnu pojavu’ koju naziva ‘balkanizam’ (Ibid, 28).¹¹

Međutim, u pogledu odnosa prema najbližim susedima, ovo razmišljanje o zamišljanju Balkana, deluje kao poništavanje ‘drugog’. Ova pristrasnost je razumljiva ako se ima u vidu da svako tražanje za poreklom i smislom postojanja ima za svoje ishodište sam identitet tragača. Aktuelni izazov osmišljavanja evropskih, ali i globalnih integracija (barem u smislu evroatlanske globalnosti), svakako jeste deo toga – ustanovljavanjem regionalnog identiteta Balkana doprinosi se njegovom preobražaju. Sa stanovišta Velikog Zapada, Todorova to čini maestralno, iako identitet Balkana ona gotovo sasvim identifikuje sa bugarskim identitetom, kao njenim ličnim poreklom. Služeći se istorijskim pristupom ona u prošlosti nalazi aktuel-

¹¹ Todorova naglašava da je u zapadnoj istoriji uobičajeno kontrastiranje između civilizovanog sveta i varvarstava počinjenih tokom Balkanskih ratova (1912-1913). To se očitava u preštampavanju izveštaja iz 1913., godine De Konstana za Karnegijevu komisiju. Ovaj izveštaj je preštampavan i 1993. godine, ali Todorova ne pominje da je to godina nezapamćene inflacije u Srbiji zbog sankcija koje je Evropska zajednica uvela Srbiji zbog odgovornosti za raspad Jugoslavije. U tom izveštaju se kaže da ‘pravi krivci... zverstava... nisu... balkanski narodi’, već ‘oni koji zbog interesa ili sklonosti izjavljuju da je rat neizbežan, ali kada ga izazovu tvrde da su bili nemoćni da ga spreče’ (Ibid, 17). Zaista, mnoge opaske Marije Todorove pogađaju suštinu istorijskih dešavanja. Na primer, kada kaže da ‘Balkanci ni u kom slučaju nemaju monopol na varvarstvo’, ili kada iznosi zapažanje da izvikanja ‘balkanska zverstva’ ipak nikako ‘ne uspevaju da dostignu dimenzije ostalih evropskih pokolja’. Ona se gotovo ruga čuđenju ‘civilizovanog sveta’ što se na Balkanu ‘ljudi ubijaju zbog nečega što se dogodilo pre pet stotina godina’ podsećajući da se ‘u Evropi koja ima duže civilizacijsko pamćenje, ubijaju zbog nečeg što se dogodilo pre dve hiljade godina’.

nost sadašnje teme ali, zapravo, ona tu prošlost, kao ni sadašnjost, ne osvetljava do kraja govoreći samo o onim aspektima koji se tiču bugarske strane Balkana.

Tragajući za izvorima preobražaja balkanskog identiteta, Todorova traži odgovor na pitanje: ‘Kako geografski naziv može da se preobrazu u jednu od najsnažnijih pogrđnih etiketa u istoriji, u međunarodnim odnosima, u političkim naukama i, u današnje vreme, u opštem intelektualnom diskursu?’ (str. 21). Osećajući se, zbog svog porekla, podstaknutom na razobličjenje ovog diskursa koji konstrukciju ‘balkanskog’ simbolički smešta van istorijskog vremena, Todorova i sama prenebregava unutrašnje nijanse uglavnom učita-vajući u opšti pojam ‘Balkana’ jedan poseban deo njegove istorije. Mada pripisivanje najnovije aktualizacije balkanskog diskursa Bugarskoj faktički nije korektno, što se istorijskih aspekata tiče, može se smatrati da ona na to ima potpuno pravo. To pravo se sastoji u tome da svako čini ono što može – da sagledava stvari iz svog sopstvenog ugla, jer niko ne može očekivati da jedan smrtnik bude ‘svevideći’. To, naravno, druge ne sprečava da sami učine ono što smatraju da treba, pa neka to bude bolje ukoliko je u njihovoj moći.

Na osnovu ovoga vidimo da nacionalni, kao i svaki kolektivni identitet veoma zavisi od individualnih članova datog kolektiva. Ukoliko postoje individue koje su sposobne da zastupaju svoj kolektiv, u ovom slučaju nacionalni, onda se identitet tog kolektiva može potvrditi iznutra. Može se pretpostaviti, dakle, da jedan narod zaslužuje sudbinu kakvu mu obezbede pojedinci koje je odnegovao. Na primeru koji daje Todorova vidi se da pojedinci mogu rečima da učvrste, prošire i preobrazu identitet svog naroda. Mada srpski narod, pored bugarskog, naseljava isto geografsko područje Balkana – zapadna strana iste planine koju Bugari zovu ‘Balkan’, kod Srba se naziva Stara planina – i na osnovu toga takođe učestvuje u ‘balkanskom identitetu’, to se iz knjige *Imaginarni Balkan* ne vidi. Uprkost tome Todorova zaslužuje opštu zahvalnost zbog angažmana da pojam Balkana oslobodi i pročisti od loših istorijskih sadržaja.

Mogućnost interkulturalnosti

Da li je srpski kralj, kad se odlučio na stvaranje Jugoslavije, svesno osudio srpski identitet na iščezavanje? Možda se samo nadao

da će Jugoslavija biti prilika da se srodni identiteti malih razlika usaglase i ujedine u zajedničkoj multikulturalnoj sredini. S druge strane, možda do tog usaglašavanja nije moglo da dođe zbog ukorenjenosti različitih sfera moći različitih kultura. Tom usaglašavanju svakako nije doprinela ideologija 'bratstva i jedinstva' koja je bila licemerna i lažna jer nije realno bila podržana političkim i ekonomskim činionicima. Tako je Jugoslavija vremenom postala ljuštura koju je trebalo zbaciti nakon što su dovoljno osnaženi etnosi koji su njenim raspadom zadobili sopstvene državne identitete. Da sfera kulture nije u Jugoslaviji vremenom ipak spojila toliko toga, njen raspad ne bi ni morao da bude toliko bolan.

Događanje ovog raspada teklo je istovremeno sa stvaranjem Evropske Unije i to na sličnim multikulturalnim osnovama kao što su bile jugoslovenske. S obzirom da se u slučaju Jugoslavije ispostavilo da je multikulturalnost značila koncept negovanja u sebi zatvorenih samodovoljnih kultura, možda bi iz toga trebalo izvući pouku i osmisliti neki nov koncept, koncept koji bi omogućio bolja i stabilnija rešenja. Imajući u vidu da bi taj koncept trebalo da integriše jedan, makar virtuelni, interkulturalni prostor, on bi mogao da bude označen kao 'koncept interkulturalnosti'.¹²

Ako je tačno da je Srednja Evropa jedna 'intenzivnija Evropa'¹³, jer se na manjem prostoru, nalazi više manjih nacija, s većom jezičkom, kulturnom i religijskom raznovrsnošću, mada i nasleđenim tenzijama i konfliktima, to znači da bi srednjeevropski identitet mogao da ima i intenzivniji stvaralački potencijal. To bi mogao da bude interkulturalni identitet koji pretpostavlja integrisanje zajedničkih vrednosti koje bi mogle da budu opšteprihvaćene, ne na osnovu bilo kakve prisile, već na osnovu saglasnosti individua s

¹² „Pošto multikulturalizam podrazumeva manje ili više nezavisnu koegzistenciju kultura, interkulturalnost je možda onaj pojam koji, nevin i neopterećen lošom istorijom, treba da se potvrdi u akciji ostvarivanja uzajamnosti ravnopravnog prožimanja i punopravne razmene svih kultura koje dolaze u dodir. On bi trebalo da omogući i da se stanovište jedne kulture može preispitivati sa stanovišta neke druge. Posebno bi trebalo preispitati vladajuću tehnološku kulturu i to ne samo u odnosu na kulture koje su joj sinhrono u prostoru, već i u odnosu na one koje je hegelijanski „prevladala“, zaboravila, ili jednostavno uništila.“ Jelena Đurić, 'Univerzum kulture', 1995 u *Interkulturalnost / Interculturality*, ed. B. Jakšić IFDT, Beograd.

¹³ 'Evropa s većim brojem obrtaja' kako je mislio Janoš Martonji (János Martonyi)

onim što im je blisko – što je istovremeno autentično stvaralačko i univerzalno ljudsko. Pod uslovom da ovaj koncept interkulturalnosti bude realno podržan – političkim i ekonomskim činionicima – on bi mogao da bude podloga za integrativnu rekonstrukciju identiteta, što znači da bi mogao da dopusti da u njemu dođe do prožimanja, a i prelamanja različitih kultura kroz različite slojeve individualnih i kolektivnih identiteta.

Predstavljajući kulturu kao sopstvene doživljaje individue nastavljaju neke tradicije, ili pak začinju nove svojim značajnim delima. Važno je da ne budu savladane dominatorskim obrascem, jer ako se to desi, kultura pada na nivo 'kulta', a vrednosti postaju sredstva za simuliranje ideala. Na kraće staze to postaje izvor nezadovoljstva, na duže – garant propasti.

Istorija nas uči da laži vode gubitku smisla s kojim se gase i neponovljivi potencijali identiteta, koji su mogli da budu ostvareni pod odgovarajućim uslovima u pogodnoj sredini. Moguće ih je zamisliti i pokušati ostvariti makar u virtuelnom prostoru interkulturalnosti – jer, s jedne strane, izgleda da logika globalnih procesa prevazilazi mogućnost održavanja zasebnih kulturnih identiteta, a s druge strane, izgleda da bi jedino re-konstrukcija (pravih) identiteta imala smisla. Bez ovog okvira ne može se ni razmišljati o značaju identiteta.

Gubitak tradicionalnih kulturnih identiteta deluje traumatično na ljude jer ih ostavlja bez okvira kulture na koju su navikli. To pada utoliko teže što više strepimo da prekidanje dugotrajnih kulturnih ciklusa, čija je uloga da povezuju smisao sadašnjosti s prošlošću i budućnošću identiteta, može da znači da kolektivni identiteti budu svedeni na funkcije u tehnologiji vladanja. Da li će biti tako pokaže vreme, to jest, budućnost kojoj omogućimo da bude.

Bitno je imati na umu da identiteti nisu monolitni, već da se sastoje od mnogih povezanih, izukršanih, ili preklapajućih slojeva, na koje možemo uticati i koji, iako su potencijalno dati, mogu da budu menjani, napušteni i izgubljeni, nametnuti i oteti, i da, iako nikada ponovo neće biti sasvim isti, istina je da ih možemo ponovo otkrivati i re-konstruisati.

Ukoliko naslage pisane istorije kriju zaboravljena umeća življenja koja su nekada imala značenja usklađenosti sa okruženjem, kao s onim što jeste identitet stvarnosti i stvarni identitet sveta, *njih* je iznad svega potrebno rekonstruisati. U svakom slučaju, prvi uslov

za rekonstrukciju nekog 'istinskog' identiteta je da se prethodno prepozna i prizna ono što jeste. To omogućava usklađivanje sa stvarnošću i svesno angažovanje na njenom preobražaju.

Ekonomski i politički uticaji divergiraju tako da značenja i dejstva koja proizvode mogu da budu i pozitivna i negativna. To nekad zavisi od pogleda na stvari, tumačenja značenja i upotrebe termina. Ni ona nisu jednom zauvek data i nepromenljiva. Na taj način nešto što je prvobitno bilo lepo, dobro i istinito, vremenom može da postane dekadentno. Takav je, na primer, slučaj s idejom 'slobodne trgovine', koja je nekada bila pokretač napretka, ali je postala ideološki slogan koji preokreće potencijalni smisao tranzicije potreban za jedan srećniji svet i stvara tranziciju koja nas tera da radimo u korist sopstene štete. Zato je potrebno razumevanje koje sve slojeve sadrži neki pojam u datim geopolitičkim konstelacijama. Ideali, naravno, uvek odstupaju od stvarnosti, ali sve je u redu dok predstavljaju izraz sustizanja između 'treba' i 'jeste'. Sve dok je tako, postoji nada da se preobrazi na bolje sve ono što sada ne deluje baš mnogo dobro.

Literatura

- Babeci, Adriana „Srednja Evropa i krhki identiteti. Identitet i kriza u Srednjoj Evropi“, *Habitus*, Br. 9/10, 2003/2004.
- Đurić, Jelena 'Univerzum kulture', 1995 u *Interkulturalnost / Interculturality*, ed. B. Jakšić IFDT, Beograd.
- Finkelkrot, Alen 1993. *Poraz mišljenja*, Biblioteka XX vek, Plato, Beograd.
- Havel, Vaclav 1996. 'The hope for Europe', *New York Review of Books*.
- Hobsbaum, Erik 2003 (234). *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd.
- Paska, Imre „Srednja-Evropa: Dimenzije značenja“, *Habitus*, Br. 2, 2000.
- Subotić, Milan 2007. *Na drugi pogled, Prilog studijama nacionalizma*, IFDT i Filip Višnjic, Beograd.
- Todorova, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan XX vek*, Beograd.

Jelena Đurić

IDENTITY AND INTERCULTURALITY
– SERBIA AS A PLACE OF INTERWEAVING
OF BALKANS AND (CENTRAL) EUROPE

Summary

This article is an attempt to find a suitable concept for possible reconstruction and integration of various cultural identities, which are diverse and internally layered. The view on issues of identity taken from Serbia – the country in ‘transition’ faring through different temptations in search for an appropriate identity which could mean a chance for integrity in processes of identity changes – is specific in as much as it could consider itself as a subject of history and not only as ‘otherness’ designated by other parties.

Keywords: identity, interculturality, integration, transformation